

Л. ҚИМАНОВА

НАНЫМ-СЕНІМДЕРГЕ ҚАТЫСТЫ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНА ҚЫСҚАША ШОЛУ

Наным-сенімдер дегеніміз не, ол тек ескілікті көзқарасты ғана білдіре ме? Оның тілмен, ұлттық тәрбиемен байланысы бар ма? Көпшілігіміз ұзақ жылғы атеистік тәрбиенің ықпалында болып, жаратылыстану ғылымының құпияларын зерделеп оқығандықтан, көне нанымдарға селқостықпен қараймыз. Шындығына келгенде, әлем халықтары-

ның мәдениеті мен тарихының бастаулары осы нанымдардан тараған.

Халықтардың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары, ырымдары мен тыйымдары, осы көне нанымдардың өзгеріске түскен үлгілері. Еуропа елдерінің көпшілігінде дәстүрлі тыйымдар халық арасында көп айтыла бермейді, ұмытылған. Себебі, тыйым-

дардың дені сол мемлекеттердің заңының ішкі баптарына айналып кеткен. Оған неміс халқының заңдарын мысал етуге болады. Тіпті қазіргі сан-салалы ғылымдардың да шығуына нанымдар ықпал еткен. Кез келген көне наным-сенімдерден сол этностардың айналысқан кәсібін байқауға болады. Оған Қазақстан территориясынан табылған тастарда салынған түрлі аң мен қыран құстардың суреттері, жыландардың кескіндері де дәлел. Тастағы суреттердің көбісі мифологиялық сюжеттерге арналған. Ә.Марғұланың айтуынша, қасқыр түркі-моңғол тайпаларының негізгі тотемдері болған. Олардың танымында қасқыр жер мен жайылымды қорғайтын күдіретті күш. Сондықтан адамдар қиын сәтте қасқырдың көмегіне сүйенген, сақ, ғұн, үйсін дәуірлеріндегі түркі тайпалары арасында кең тараған аңыздарда қасқыр адамның қорғаушысы ретінде көрінеді [1].

Түркі тілдес тайпалардың көне наным-сенімдері өзінің бастауын табиғаттан алған. Ежелгі түркілердің табиғатқа тәңір ретінде табынуы соқыр сенімге емес, табиғатанаға деген құрмет сезіміне негізделген. Түркілердің табиғатпен қарым-қатынасы ана мен бала арасындағы махаббат сезіміндей шынайы. Табиғатпен туыстық, татулық оларды ізгілік әлеміне жетеледі. Табиғатты сүю сезімі ата-баба аруағын қастерлеуді, жануарлар дүниесіне рақымшылдықты үйретті.

Міне, осылайша мифологиялық ойлау бірте-бірте идеологиялық сипатқа ауысады. Оған Көк түріктердің мемлекет болып қалыптасу кезінде, әртүрлі тайпалардың түрлі тотемдік аттармен келіп бірігуін мысал етуге болады. Көк түркілер қағандығы ыдырағаннан кейін аққуға, көк бөріге, бүркітке, қарғаға, т.б. байланысты тотемдік сенімдерден шыққан ырымдар мен тыйымдар көне түркі халықтарының бәріне ортақ болып қалады. Ал ел арасында аққуға байланысты ырымдар мен тыйымдар жетерлік. Оны атқан адам о дүниеде де, бұл дүниеде де оңбайды. Ертедегі тайпалар аққулардың сұлулығына, көркемдігіне қызығып, адамзаттың әуелгі анасы осыдан тараған, оны құстың сұлтаны дейді, оларға қастерлеп, сыйынатын, табынатын болған. Аққудың тотемдік мәні көнере келе, өзге діндердің ықпалына ауысады. Шамандық діннің әсерімен оны бақсылар да пайдаланған. Мысалы, Сібірдегі түркі тектес халықтардың шамандары, қазақтың бақсылары тәрізді зікір салып қобызбен ойнау кезінде, бастарына аққудың терісін киіп, көрермендерін қимылсыз сиқырлап тастаймыз деп иландырған. Сол арқылы өздерінің неден болса да қорықпайтындарын дәлелдеп қана қоймай, осы

әрекеттері арқылы бақсылықты «әулиелік» деп таңуға мәжбүр еткен. Сөйтіп өздерінің гипноздық әсері арқылы «арқасы», «иесі», «жыны» бар екендік-терін көрермендеріне мойындатқан. Сөйтіп бақсыларда аққудың аруағы болады екен деген жаңа мифтік ұғымдарды да қалыптастырған. Бұдан шаман діні тарағанда, тотемдік сенімге белгілі мөлшерде қарсылық жасалғаны байқалады. Жалпы ұлттық ұғымда аққудың терісінен киім киюге болмайды, солай десек те, Шоқан Уәлихановтың қарындасының аққудың терісінен тігілген ішігінің Мемлекеттік музейге қойылуы, аққудың терісінен киім тігілгендігін дәлелдейді. Шамасы, бұл Уәлихановтар әулетіне қастандық жасаушы адамдардың көп болғандығынан болса керек. Шоканның жалғыз қарындасының үстіне аққу тонын кидіру арқылы, оған жамандық жасамақ болған адамдардың бойына үрей тудыру арқылы дұшпандарын қорқытқан болса керек.

Әуелгі адамдардың түрлі мифологиялық ойлаулары логикалары мен философиялық пікірлерінің қалыптасуына, сол арқылы тілі мен ауыз әдебиетінің түрлі жанрларының пайда болуына ықпал етті. Мифтік ұғымдар көркем қиял, тіршілік етуге қажетті білім тудырды, адамзат баласының сөз қорын байытты, адам тәрбиесінің рухани құралы ретінде көрініп, қоғамдық сананың деңгейін көтеруге үлес қосты. Мәдени-педагогикалық тұрғыдан келсек, мифтік ұғымдар адамның ойлау, сөйлеу, әрекет жасау, тіршілікке бейімделу, күресу, қорғану қабілетін, сана-сезімін жетілдіріп, рухани шыңдалуына себепші болды, жақсылық пен жамандық туралы ұғымдардың адам санасында қарама-қайшылыққа түсуі нәтижесінде адам табиғаттан тыс күштерге төтеп беруді қиялдап, өзінің мүмкіндіктерін әсірелеген, ой-әрекетін жетілдірген. Алып бәйтеректің басы аспанды, ортасы ортаңғы әлемді, тамыры төменгі әлемді мекен етеді деген космогониялық нанымдары дүниенің үш бөлігі жайлы ұғымдарын ғана емес, алғашқы математика ғылымының негізінің қалануына ықпал етті. Олар өздерінің жаратылысы жайлы мифологиялық нанымдарын билерінде (қимыл арқылы), әндерінде бейнелегендіктен би өнері мен ғұрыптық фольклор пайда болды. Ал қазіргі мәдениеттің толып жатқан түрлері соның бастаулары.

Бақсылардың о дүниедегі ата-бабаларымызбен тілдесемін деп, қолдаушы «иелерін» көмекке шақырып, қайғылы немесе жүйке ауруына шалдыққан адамдарды тыныштандырып, ауруларды емдейтіні – қазіргі халық медицинасы мен психология ғылымының негізін салды. Қазақтың шаман-

дық нанымдарын тұңғыш зерттеген Ш. Уәлиханов сөзімен айтсақ, шаманизмнің мәні – табиғат пен адамды кастерлеу, бабалар рухына сыйыну болмақ. Шамандық нанымдар қазақ халқының рухани өміріне көптеген өнегелік қатынастар мен салттарды әкелген болса, солардың бастысы – ата-баба дәстүрін, әкені ардақтау. Тотемдік, шамандық нанымдардың ықпалымен адамдардың салт-санасында, өнегелік қатынастарда мінез-құлық нормаларында қоғамдық сананың жаңа сатысына лайық өзгерістер пайда болды. Ол өзгерістер шамандық нанымдардың арбау, аластау, емдеу, үшкіру, күн жайлату, бұлт үйірілту, бәдік, жарапазан айту, тасаттық беру, қалжа, ақсарбас, жаназалау, жетісін беру, жеті күлше тарату, жеті ата, ата-баба дәстүрін ардақтау салттары, ырым, әдет, кәде, жоралғыларына ұласып, даралана түсу үдерісімен де тығыз байланысты.

Олай болса, бүгінгі күні, көне нанымдарын жоғалтып алған халықтардың әдет-ғұрыптарына қарап, олардың нанымдарын ғана емес, кәсіби тұрмысын, мәдениет бастауларының да негізін анықтауға болады. Американдықтардың қазіргі би өнерінен фольклордың элементтерін, жазба әдебиетінен архетип іздейтіні осыдан шыққан. Сондықтан мәдени бай мұрасы бар халықтардың, Еуропа әдебиетінің зерттеу тәсіліне еліктеп, өздерінде барды саналы түрде жоғалтуы, ұрпақ алдында кешірілмес қателік болар еді. Өйткені, жоғарыда айтқанымыздай, бұл елдердің көбінің тыйымдары заңға енгізіліп, өзгеріске ұшырап, жаңаша сипат алған.

Сондай-ақ, көне наным-сенімдер әртүрлі этностың рухани, материалдық мәдениетімен ерекшеліктерінен қалыптасып қана қоймай, сөздік қорына да ықпал еткен. Себебі, әрбір этностың дүниетанымы, салт-дәстүрлері мен мәдениеті ең алдымен көрінісін тілде табады. Тіл – мәдениет айнасы. Көрнекті философ, ғалым Э. Сепир: «Тілдегі лексика өзі қызмет етіп отырған халықтың мәдениетін өз қалпында бейнелеп көрсетіп береді» [2, 1], – десе, осы ойды отандық тіл білімінде этнолингвистика саласының негізін салушы академик Ә. Т. Қайдар былайша қорытады: “егер халық пен тілді біртұтас құбылыс деп қарасақ, тіл халық өмірінің материалдық және рухани байлықтарын бойына жинаған, оның наным-сенімдерін, дәстүрін көрсететін, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыратын баға жетпес байлық” [3, 9]. Өркениет заманы өз биігіне шыққанмен, ұлт мәдениетін ұлт тілінен бөліп алып дамыту мүмкін емес. Әр ұлт өз мәдениетін, ұлттық болмысын және тұрмыс-тіршілігінің суретін тілде сақтайды. Ежелгі түркі тайпаларынан қазақтарға

ауысқан кейбір наным-сенімдер, мифтік ұғымдар бүгінгі салт-санамызда қанатты сөздер немесе тұрақты тіркестері түрінде сақталған.

Жалпы наным-сенімдерге қатысты тұрақты тіркестерді арнайы зерттеген ғалымдардың саны жоқтың қасы. Соның ішінде Қ. Ғабитханұлы қазақ тіліндегі наным-сенімдерге қатысты тұрақты тіркестерді тереңінен зерттеп, оларды тақырыптық-мағыналық жағынан топтастырып қарастырған. Ол қазақ тіліндегі тұрақты тіркестерді шығу тегі мен мазмұнына, мотивтік негізіне т.б. байланысты төмендегідей алты топқа бөледі: тотемизм, фетишизм, анимизм, магия, дәстүрлі діндер және киелі сандарға байланысты. Ғылыми жұмысында Қ. Ғабитханұлы сан алуан діндер мен наным-сенімдерге тікелей қатысты ТТ-дің қалыптасу тарихына қысқаша шолу жасап, олардың нақтылы мотивтерін қарастырады. Ол діни наным-сенімдерге байланысты қалыптасқан лексемалар мен тіркестердің көбі ерте кездің туындысы екендігін анықтап, кейбіреулерінің бастаулары, пайда болған кезеңдерін қарастырады.

Қазақ фразеологиясының негізін салушы І. Кеңесбаев фразеологизмнің шығу жолының кейбірін сөз етіп, соның ішінде наным-сенімдерге қатысты тұрақты тіркестерді де келтіреді. Ол: «Адам баласы сонау отқа, суға, көп құдайға табынған шағында-ақ, талай-талай заттарды киелі санап, оларға өздерінше лақап ат қойған... Қазақ халқы өзінің өткен тарихында талай көрші елдермен, шет жұрттармен экономикалық әрі мәдени қарым-қатынасты басынан кешіргені мәлім. Тілімізде осыған орай туған тіркестер бар» [4, 556], – дейді.

Кунин А. В. «Фразеология современного английского языка» атты еңбегінде ағылшын тіліндегі тұрақты тіркестердің шығу тарихын, олардың қолданылу ерекшеліктерін сөз етеді. Осы еңбегінде ол кейбір наным-сенімдерге қатысты тұрақты тіркестердің шығу жолын анықтайды. Мысалы, ағылшын тіліндегі аспан денелеріне қатысты тұрақты тіркестер ағылшын халқының ертедегі космогониялық сенімінен туған. Олардың пікірінше, аспан жұлдыздарының орналасуы адам тағдырына әсері болған. Бүгінде де астрологиялық болжамдарға сеніп, теледидардан беретін немесе газет-журнал беттерінде жарияланып жүрген астрологиялық болжамдарға сенетіндердің саны өте көп. Сонымен қатар наным-сенімдерге қатысты тұрақты тіркестер Библиядан немесе мифтерден бастау алады. Мысалы, Библиядан алынған «the root of all evil» тұрақты тіркесі зұлымдық ақшаға деген құмарлықтан басталады деген мағынаны береді, ал мифтік сенім-дер-

ден туған тұрақты тіркестер көбінесе бірнеше тілдерге еніп, халықаралық фразеология қатарына жатады. Осындай ТТ-ге, мысалы :the Achilles' heels-Ахиллестің өкшесі, the prodigal son-адас-қан ұл т.б. жатқызуға болады.

Б.Б.Таңсыққожина қазақ және неміс тілдеріндегі культтік фразеологизмдерді этнолингвистикалық тұрғыдан салыстыра отырып зерттейді. Соның ішінде ол «құдай, тәңір, алла» сөздерімен тіркесіп жасалған тіркестердің табиғатына тереңірек үніледі. Қазақ тіліндегі «Құдай» сөзімен байланысты тұрақты тіркестердің біршамасының неміс тіліндегі дәл баламаларын көрсетеді.

А.Ислам өзінің мақалаларының бірінде құрамында зооморфизм бар мағынасы күңгірт тартқан қазақ тіліндегі фразеологизмдерге салыстырмалы салғастырмалы және және әртүрлі мәдени контекстер негізінде лингвомәдени сараптама жасайды. Қазақ тілінде төрт түлік малға байланысты қалыптасқан тұрақты тіркестердің саны жетерлік. Соның ішінде автор түйе малына байланысты тіркестерге ерекше тоқталады, себебі халқымыз оны қасиетті санайды. Мысалы, тілі-міздегі «қуанышқа кенелу» мағынасындағы «Ақ түйенің қарны жарылды» тіркесінің образдық негізінде ақ түйені жалпы, ақ түсті қастерлеу, наным-сенімі жатқанын былай деп түсіндіреді: «“Ақ” түсінің тәңірлік дүниетанымға ұласатынын, “Тәңір” алғашқыда “таң шапағы” содан соң, “аспан”, ал түркі дәуірінде абстракты мағынасында “құдірет” ретінде танылғанын айтып кеткеніміз де жөн болар» [5, 121]. Жоғарыда келтірілген тұрақты тіркесте Тәңірге табыну, оның құрметіне ақ түсті малды құрбандыққа шалу, яғни дүниетаным көрінісінің ритуалды формасы бейнеленген.

Сонымен, халықтардың діни көзқарастары этникалық ерекшеліктеріне байланысты қалыптасады. Әр діннің мәдени дамуының өзіндік ерекшелігі бар. Олардың бала тәрбиесі, киім киісі мен тамақтануы

да соған қатысты. Бұдан олардың заңдары да сол мемлекетте тұратын этностардың ерекшелігіне қарай жасалатындығын байқауға болады. Мысалы, ағылшын халқының кез келген мәселені ұлттық дәстүрінің тәртібімен шеше-тіні де содан. Қазақ наным-сенімдерін де зерттеудің пайдалы жақтары бар екенін аңғарған жөн, Парламентте заң қабылдағанда көнеден келе жатқан тыйымдарымыздың жарамды тұстарын пайдаланудың да маңызы бар. Олай болса, наным-сенімдеріміздің зерттелуі өткенімізді тану ғана емес, оларды ұрпақ тәрбиелеуде пайдалану.

ӘДЕБИЕТ

1. Марғұлан А.Х. Мир казаха. Алматы, 1997.
2. Сепир Э. Тіл туралы. Пекин, 1985. 186-195-бб.
3. Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Алматы: Ана тілі, 1998. 304-б.
4. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы, 1977. 596-б.
5. Ислам А. Мағынасы күңгірт тартқан фразеологизмдерге лингвомәдени сараптама. Жалпы және салғастырмалы фразеологияның өзекті мәселелері. Алматы, 2003. 120-125-бб.
6. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. Алматы, 1985.
7. Куни А.В. Фразеология современного английского языка. М., 1972. 287 с.
8. Таңсыққожина Б.Б. Культтік фразеологизмдерді салыстыра зерттеудің этнолингвистикалық аспекті. Жалпы және салғастырмалы фразеологияның өзекті мәселелері. Алматы, 2003. 136-140-бб.